भारत पाकिस्तान संबंध आणि कारगिल युद्धाची कारणमिमांसा एक अभ्यास

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड, विद्यापीठाच्या मानव्यविद्या शाखेअंतर्गत पीएच. डी. (राज्यशास्त्र) या पदवीसाठी सादर करावयाचा संशोधन आराखडा

संशोधक

शोभा सुरज राठोड

मार्गदर्शक

डॉ. विठ्ठल दहिफळे

प्राध्यापक

पीपल्स महाविद्यालय नांदेड.

१.१ प्रास्ताविक :-

भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील संबंधांचा इतिहास कटूतेने भरलेला आहे. १९४७ साली भारताच्या फाळणीनंतर उदयास आलेल्या या दोन देशांच्या संघर्षाच्या कहाण्या ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि भौगोलिक पैलूंनी व्यापलेल्या आहेत. फाळणीच्या वेळी लाखो लोकांचे विस्थापन, सांप्रदायिक हिंसा, आणि लाखो जणांचे बळी हे सर्व जगासाठी दुःखद घटनांचा इतिहास बनले. या फाळणीने भारत आणि पाकिस्तान यांच्या संबंधांची पायाभूत चौकट ठरवली, ज्यात अविश्वास, द्वेष आणि संघर्षाचे बीज रोवले गेले.

पाकिस्तानचा जन्म "दोन राष्ट्र सिद्धांत" या तत्त्वावर झाला, ज्यामध्ये धर्माला राष्ट्रनिर्मितीचे प्रमुख कारण मानले गेले. परंतु, फाळणीनंतर निर्माण झालेल्या सीमावर्ती भागांमध्ये लाखो लोकांचे विस्थापन आणि त्यानंतरच्या सांप्रदायिक हिंसेने मानवतेच्या मूल्यांना हादरा दिला. या ऐतिहासिक कटूतेचा परिणाम पुढील दशकांमध्ये भारत-पाकिस्तान संबंधांवर झाला. विभाजनाच्या वेदनांनी आणि काश्मीर प्रश्नाने या संबंधांना सतत आव्हान दिले.

काश्मीर प्रश्न आणि संघर्षाची सुरुवात

काश्मीरचा मुद्दा भारत आणि पाकिस्तानमधील संबंधांच्या केंद्रस्थानी राहिला आहे. १९४७ साली भारतातून काश्मीरच्या राजा हरिसिंह यांनी भारतासोबत विलिनीकरणाचा निर्णय घेतला, परंतु पाकिस्तानने या निर्णयाला विरोध केला. यामुळे १९४७-४८ च्या पहिल्या भारत-पाकिस्तान युद्धाला सुरुवात झाली. त्यानंतर काश्मीरचा एक भाग पाकिस्तानच्या ताब्यात (पाक-व्याप्त काश्मीर) राहिला आणि उर्वरित भाग भारताकडे राहिला.

काश्मीर हा मुद्दा फक्त भूभागाचा नव्हे, तर सांस्कृतिक, धार्मिक आणि भौगोलिक महत्त्व असलेला आहे. काश्मीरमधील संघर्षाने भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील शत्रुत्वाला चालना दिली, ज्याचा परिणाम पुढील दशकांमध्ये अनेक युद्धांमध्ये झाला. १९६५ चे युद्ध, १९७१ चे युद्ध, आणि नंतर १९९९ चे कारगिल युद्ध ही याची ठळक उदाहरणे आहेत.

कारगिल युद्धाची पार्श्वभूमी

१९९९ मध्ये घडलेल्या कारगिल युद्धाने भारत-पाकिस्तान संबंधांना एका नवीन संघर्षाच्या वळणावर आणून ठेवले. पाकिस्तानने ऑपरेशन "बद्र" अंतर्गत भारतीय भूभागात घुसखोरी करण्याचा प्रयत्न केला. या युद्धाने केवळ भारताच्या सीमांच्याच सुरक्षिततेला आव्हान दिले नाही, तर जागतिक पातळीवर पाकिस्तानच्या ध्येयधोरणांवरही प्रश्नचिन्ह निर्माण केले. कारगिल युद्धाने भारत-पाकिस्तान संबंधांमधील विश्वास कमी केला आणि या संघर्षाने जागतिक माध्यमांमध्येही मोठी खळबळ उडवली.

भारत-पाकिस्तान संबंधांचे स्वरूप

भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील संबंध केवळ द्विपक्षीय नव्हते, तर जागतिक राजकारणावरही याचा प्रभाव होता. शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका आणि सोव्हिएत संघाच्या परराष्ट्र धोरणांनी भारत-पाक संबंधांवर खोल परिणाम केला. पाकिस्तानने अमेरिका व चीन यांच्यासोबत मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित केले, तर भारताने सोव्हिएत संघासोबत निकट संबंध ठेवले.

भारतीय उपखंडातील शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी भारताने अनेकदा शांतता प्रक्रिया राबवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु, पाकिस्तानमधील सत्तांतर आणि कट्टरतावादाच्या वाढीमुळे या प्रयत्नांना वारंवार अडथळे आले. मुंबई दहशतवादी हल्ले (२००८) आणि उरी हल्ल्यासारख्या घटनांमुळे द्विपक्षीय संबंध आणखी ताणले गेले.

कारगिल युद्धाचे महत्त्व

कारगिल युद्ध हे भारत-पाकिस्तान संघर्षामधील महत्त्वाचे टप्पे आहे. या युद्धाने केवळ लष्करी स्तरावर नव्हे, तर राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक स्तरावरही भारत-पाकिस्तान संबंधांवर दीर्घकालीन परिणाम केले. भारताच्या विजयाने केवळ भूभागाची सुरक्षा कायम ठेवली नाही, तर जागतिक स्तरावर भारताचे परराष्ट्र धोरण मजबूत केले.

पाकिस्तानच्या या युद्धातील पराभवाने तेथील लष्करी नेतृत्व आणि राजकीय व्यवस्थेवर परिणाम झाला. या पराभवामुळे पाकिस्तानमध्ये नवाझ शरीफ यांच्या सत्तेला आव्हान मिळाले आणि लष्करी हुकूमशाहीची पुनरावृत्ती झाली. कारगिल युद्धाने केवळ सैनिकी दृष्टिकोनातून नव्हे, तर मानवीय दृष्टिकोनातूनही भारताला मोठ्या प्रमाणावर नुकसान पोचवले.

या प्रास्ताविकामध्ये भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील संघर्षाचे कारणमूल्य आणि त्याचा प्रभाव यावर विचार करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. कारगिल युद्धाच्या विश्लेषणातून केवळ भूतकाळातील संघर्षाची कारणे उघड करणे महत्त्वाचे नाही, तर भविष्यातील शांतता प्रक्रियेसाठी मार्गदर्शक ठरणारे उपाय शोधणे देखील आवश्यक आहे.

भारतीय उपखंडामधील स्थैर्य आणि शांततेसाठी भारत-पाकिस्तान संबंधांचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे. कारगिल युद्ध हे या संघर्षामधील फक्त एक टप्पा आहे, पण याचा प्रभाव भारत-पाकिस्तान संबंधांवर आणि जागतिक राजकारणावर दीर्घकाळ टिकला आहे. या प्रास्ताविकाच्या माध्यमातून या संबंधांतील गुंतागुंतीचे विश्लेषण आणि शांततेच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी महत्त्वाच्या मुद्द्यांची चिकित्सा करण्यात आली आहे.

आशिया खंडातील राजकारणात भारत आणि पाकिस्तान या दोन राष्ट्रांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. या दोन राष्ट्रातील विदेशनितीने संपूर्ण जगातील विदेश नितीला आतापर्यंत प्रभावित केलेले आपणांस दिसून येते. भारताने नेहमीच, जागतिक व्यासपीठावर जागतिक

शांतता या भूमिकेचे जोरदार समर्थन केले व त्यानुसारच आपले आचरण व व्यवहार ठेवण्याचा प्रयत्नही केला. मानवतेच्या विकासासाठी भारताने अलिप्ततावाद, अहिंसेचे धोरण अवलंबविले.

प्रत्येक राष्ट्राची काही तत्त्वे असतात व त्यानुसार राष्ट्रीय हित, राष्ट्रीय सुरक्षा जनतेचे हित औद्योगिक सामाजिक मानवी कल्याण आर्थिक विकास प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला जातो. या सर्व गोष्टीच प्रभाव प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रित्या विदेश नितीवर पडतो. भारतीय विदेशनीतीचा मुलभूत गाभा जागतिक शांतता, सहकार्य, सहअस्तित्त्वपूर्ण राहिला आहे. त्याच प्रमाणे वसाहतवाद, साम्राज्यवाद, आंतरराष्ट्रीयवाद, दहशतवाद, हुकूमशाही इत्यादी गोष्टींविरोधी राहिला आहे.

१९४७ पासून काश्मिर प्रश्नी भारत व पाकिस्तान सदैव शस्त्रसज्ज आहेत. कारगिलसहित चार युद्धे झालीत. सध्या ही सारखा लष्करी साहित्य व शस्त्रास्त्रे यांच्या खरेदीवर दरवर्षी अक्षरशः साठ-सत्तर हजार कोटी रूपये खर्च करतो. याशिवाय लाख मोलांचे सैनिकांचे जीव पणाला लागतात. अतिरेक्यांच्या दहशतवादी कारवायांना आळा घालण्यासाठी कोटी कोटी रूपये खर्च होतात.काश्मिर प्रश्न हा भारत व पाकिस्तान दोघांचाही न सुटलेला गंभीर व प्रतिष्ठेचा, भावनेचाही प्रश्न आहे. भारत-पाक यांचे संबंध सलोख्याचे व चांगले व्हावेत अशी आपली प्रामाणिक इच्छा असली तरी पाकच्या बाजुने यामध्ये काश्मिर प्रश्न हा मुख्य अडथळा आहे.

पाकची अंतर्गत राजकीय व आर्थिक परिस्थिती बघितली तर असे दिसते की, टोकाच्या मुलतत्त्ववादाचे व काश्मिर प्रश्नाचा बागुलबुवा उभे करीत जनतेचे लक्ष आर्थिक व सामाजिक प्रश्नावरून राजकारण करण्यामध्येच सारे राजकरणी प्रयत्नशील आहेत व ते भारत द्वेष चालू ठेवतात.

आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती बघता आणि भारताची शस्त्रसज्जता व सामर्थ्य बघून पाकला हा प्रश्न युद्धाने सोडविता येणार नाही म्हणून चिथावणीखोर दहशतवादी युद्धाने हा प्रश्न हाताळण्याचे प्रयत्न होतात. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचे उगमस्थान म्हणून पाककडे बोट दाखविले जाते. कारण भारतावर या माध्यमातूनच कारगिल प्रकरण लादले. त्यावर त्यांनी उलटसुलट वक्तव्येही केलीत. भारत आणि पाक नेहमीच युद्धाच्या तयारीत असतात आणि असे ही नाही की आम्ही यापूर्वी युद्धाची आणि त्याच्या विनाशकारी परिणामांची फळे भोगलेली नाहीत. यापूर्वी आम्ही चार युद्धे लढलो. गेल्या साठ वर्षांच्या स्वातंत्र्याच्या काळात आम्ही सातत्याने रक्तपात पाहत आहोत. कारगिल युद्धाच्या काळात तर अण्वस्त्रेही परजण्यापर्यंत पाकिस्तानची मजल गेली होती. भारताचाच एक भाग असलेला हा प्रदेश काही दशकांपूर्वी वेगळा होऊन पाकिस्तानचा जन्मच हिंसाचारातूनच झाला.

पाकिस्तानातील राजकिय गोंधळ हा सैन्याच्या दृष्टीने एक केंद्रीय आखाडा बनला. सोडून देण्याची तयारी नाही, यासाठी दोन्ही बाजूंनी काही धाडसी पुढाकारांची पावले पडण्याची गरज यासमस्येवर तोडगा काढण्याची गरज जितक्या लवकर दोन्ही देशांना जाणवेल हा प्रश्न सुटल्या

खेरीज सौहार्द नाही हे वास्तव लवकर जाणले पाहिजे. दोन्ही देशांना परस्परांविषयीच्या संशयाचे वातावरण कमी करण्याची भूमिका घ्यावी लागेल. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे अन्य पुढारलेल्या देशांप्रमाणे सैन्यदलाचा राजकारणातील शिरकाव बंद केला पाहिजे. आयएसआयने आपल्या गलिच्छ कारवाया थांबविल्या पाहिजेत. कारण, प्रत्येक घटनेनंतर भारतीयांच्या मनात देशभर हिंसक प्रतिक्रिया उमटतात. महत्त्वाचे म्हणजे स्वातंत्र्यानंतरची ६० वर्षापर्यंत जम्मू काश्मिरमधील नियंत्रणरेषा जिवंत आहे. सीमाभागात समृद्धी शांतता आणि स्थैर्य ही तातडीची गरज आहे. त्यामुळे प्रारंभ म्हणून ही नियंत्रण रेषा कायमस्वरूपी सीमारेषेत परिवर्तित करावी. आपणला असे दिसून येते की, भारत पाक यांच्यातील संबंध बिघडल्याचे दिसून येते. पाकिस्तान हे भारताशी नेहमीच युद्ध करण्याची तयारीत असतो. त्यासाठी वेळोवेळी दहशतवादाला प्रोत्साहन व मदत पाक करत आहे या दहशतवादाने जम्मू काश्मिर मोठ्या प्रमाणत कारवाया करून हजारोंचे बळी घेतले आहेत. सामाजिक जीवन विस्कळीत होऊन असुरक्षितता निर्माण झाली आहे या प्रश्नावर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेकदा चर्चा झाली. परंतु त्यातून काहीच निष्पन्न झाले नाही थोडक्यात काश्मिर प्रश्नामुळे भारत-पाक यांच्यातील संबंध बिघडत चालले आहेत. त्यामुळे दोन्ही देशातील संबंधाचा १९४७ ते १९९९ पर्यंतच्या प्रश्नांचा संशोधनात्मक अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

१.२ संशोधन विषयाचे महत्त्व :-

१) कारगिल युद्धामागील पाकिस्तानचा हेतू स्पष्ट करणे.

२) काश्मिर हस्तगत करण्यासाठी पाकिस्तानने केलेल्या युद्धाची भूमिका स्पष्ट करणे.

३) कारगिल प्रदेश काबीज करून तो विषय आंतरराष्ट्रीय समुदायासमोर मांडण्याचा पाकिस्तानचा हेतू स्पष्ट करणे.

४) कारगिल प्रदेशाचे आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोनातून महत्त्व स्पष्ट करणे.

५) भारताविषयी पाकिस्तानचे चुकीचे स्पष्ट करणे.

६) कारगिल युद्धाबाबत भारताची भूमिका स्पष्ट करणे.

७) भारताच्या शांतता व मानवी कल्याणचा दृष्टीकोन स्पष्ट करणे.

१.३ संशोधन समस्या :-

१. कारगिल युद्धाची भूमिका:

- भारत-पाकिस्तानमधील तणाव आणि कारगिल युद्ध कसे आणि का घडले याचा अभ्यास.
- युद्धाच्या मुळ कारणांचा शोध घेणे.

२. भारत-पाकिस्तानमधील घटनांचा अभ्यास:

- ऐतिहासिक आणि वर्तमान घटनांचा परस्परसंबंधाचा अभ्यास.
- द्विपक्षीय संघर्षाचे स्वरूप आणि परिणाम.

३. देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी संघर्षाचा अभ्यास:

- राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, आणि धार्मिक विकासावर द्विपक्षीय संघर्षाचा प्रभाव.
- संघर्षामुळे निर्माण झालेल्या समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना.

४. भारतावर युद्धाचा परिणाम:

- भारताच्या सुरक्षिततेसंबंधी निर्माण झालेल्या अडचणी.
- युद्धामुळे आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम.

५. राष्ट्राच्या समृद्धीसाठी संघर्षांचा अभ्यास:

- भारत-पाकिस्तानमधील संबंधांचे प्रभाव राष्ट्राच्या समृद्धीवर.
- युद्ध टाळण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे महत्त्व.

६. जागतिक शांततेचे महत्त्व:

- जागतिक शांततेचा राष्ट्राच्या भविष्यासाठी असलेला महत्त्वाचा दृष्टीकोन.
- शांतता जपण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना.

७. वाढत्या शस्त्रास्त्रांचा अभ्यास:

- शस्त्रास्त्रांमुळे उद्भवणाऱ्या युद्धाच्या धोक्याचा अभ्यास.
- शस्त्रास्त्र निर्मिती आणि वापरावर मर्यादा घालण्यासाठी धोरणे.

१.४ संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. भारत-पाकिस्तान संबंधांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे.

२. कारगिल युद्धाची कारणे शोधून काढणे.

३. कारगिल युद्धाचा द्विपक्षीय संबंधांवर व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील परिणाम समजणे.

४. दोन्ही देशांतील शांतता स्थापन करण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

५. काश्मीरमधील वाढत्या दहशवादी कारवायांचा अभ्यास करणे.

१.५ गृहितकृत्ये :-

१. काश्मीर प्रश्न हा भारत-पाकिस्तान संबंधातील प्रमुख तणावाचा मुद्दा आहे.

२. कारगिल युद्धाचे मुख्य कारण पाकिस्तानचे आक्रमक धोरण होते.

३. या संघर्षामुळे दोन्ही देशांतील शांतता प्रक्रियेवर नकारात्मक परिणाम झाला.

४. कारगिल युद्धानंतर भारत व पाकिस्तान संबंधात तणाव वाढला आहे.

५. भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात सतत युद्धजन्य परिस्थितीला विरोध दर्शवत शांततावादी तत्त्वाचा अंगीकार केला आहे.

१.६ अध्ययनपद्धती :-

१. ऐतिहासिक अभ्यासपद्धतीचा उपयोग करून भारत-पाकिस्तान संबंधांचे विश्लेषण करणे.

२. गुणात्मक व प्रमाणात्मक डेटा गोळा करून त्यांचे विश्लेषण करणे.

३. प्रकरण अभ्यास (Case Study) पद्धतीचा अवलंब करून कारगिल युद्धाचे विश्लेषण करणे.

१.७ तथ्य संकलन :-

१. प्राथमिक स्त्रोत: युद्धातील सहभागी व्यक्तींची मते, मुलाखती.

२. दुय्यम स्त्रोत: सरकारी अहवाल, ऐतिहासिक दस्तावेज, संशोधन पेपर, वर्तमानपत्र लेख, इंटरनेट वरील माहिती.

१.८ अभ्यासविषयाच्या मर्यादा :-

१. संशोधनासाठी उपलब्ध असलेल्या स्त्रोतांवरील निर्भरता.

२. काही विषयांवरील गोपनीयतेच्या मर्यादा.

३. अभ्यासासाठी वेळ व संसाधनांची मर्यादा.

१.९ संशोधन आराखडा :-

१) प्रकरण पहिले - 'प्रस्तावना'

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये संशोधन समस्या 'भारत पाकिस्तान संबंधात कारगिल युद्ध एक अभ्यास' या अभ्यास विषयाची निवड केलेली आहे. संशोधन विषयाचे महत्त्व,

संशोधन विषयाची उद्दिष्ट्ये, संशोधन विषयाची गृहितकृत्ये, संशोधन विषयाची अध्ययन पद्धती, तथ्य संकलन, अभ्यासाच्या मर्यादा, संशोधन आराखडा इत्यार्दीचे विवेचन केलेले आहे.

२) प्रकरण दुसरे- 'भारत पाकिस्तान संबंधाचे व्यापक स्वरूप'

संशोधन विषयाच्या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये भारत पाकिस्तान संबंधाचा ऐतिहासिक आढावा घेण्यात आला. त्यामध्ये भारत-पाकिस्तान निर्मितीची कारणे, भारत-पाकिस्तानमध्ये उद्भवलेल्या समस्या, त्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमिक, १९४८ सालचे भारत-पाक युद्ध त्याची कारणे, त्याचबरोबर १९६५ मध्ये झालेले युद्ध व त्याची कारणे, परिणाम त्या युद्धातून अस्तित्त्वात आलेला ताश्कंद करार, त्यानंतर भारत पाकमध्ये १९७१ मध्ये बांगलादेश मुक्तिसंग्रामावरून घडलेले युद्ध त्याची कारणे व परिणाम, शिमला करार, लाहोर घोषणा पत्र.

प्रामुख्याने भारताने पाकिस्तानशी सहअस्तित्त्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला पण

पाकिस्तानी शासकांकडूनत्याला दाद मिळाली नाही. भारताने घेतलेल्या भूमिकेचे उल्लंघन झाल्याचे या ऐतिहासिक घटनांवरून प्रस्तुत प्रकरणात अभ्यास करण्यात आला आहे.

३) प्रकरण तिसरे - 'कारगिल युद्धाची कारणमीमांसा'

संशोधन विषयाच्या तिसऱ्या प्रकरणामध्ये कारगिल युद्धाची पार्श्वभूमि काय आहे, त्या

पाठीमागे अशी कोणती कारणे होती, कारगिल युद्धाला भारताला कशा पद्धतीने सामोरे जावे

लागले, भारताच्या कारगिल क्षेत्रात पाकिस्तानी घुसखोरांनी कशा पद्धतीने घुसखोरी केली, कारगिलची भौगोलिक परिस्थितीमुळे किंवा तेथील थंडीचा फायदा घेऊन घुसखोरी झाली का, एवढ्या मोठ्या प्रमाणात घुसखोरी होत असतांना भारतीय हेरगिरीच्या ही बाब लक्षात आली नाही का त्यांना का अपशय आले याची कारणे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शिमला कराराचा सन्मान पाकिस्तान शासकांनी का केला नाही, त्या पाठीमागे कोणती कारणे होती, पाकिस्तान शासकांनी भारतातील राजकिय अस्थिरतेचा फायदा घेतला, काश्मिरमध्ये वाढत असलेला दहशतवाद याचाही त्यात अभ्यास केला आहे. लाहोर बसयात्रेमुळे भारताचे पाकच्या गुप्त कारवायांकडे कसे दुर्लक्ष झाले किंवा अमेरिकेचे या पाठीमागचे राजकारण काय आहे या सर्वच बाबींचा प्रस्तुत प्रकरणात अभ्यास करण्यात आला आहे.

४) प्रकरण चौथे ‘कारगिल युद्धाचे स्वरूप’

प्रस्तुत संशोधनाच्या चौथ्या प्रकरणामध्ये प्रत्यक्ष कारगिल युद्धात घडलेल्या महत्त्वपूर्ण घटनांचा वृत्तांत यात अभ्यासण्यात आला. भारतीय जवानांना किती जोखिम घेऊन शिखर काबीज करावी लागलीत आणि या युद्धात किती जवानास आपल्या भारत मातेच्या संरक्षणासाठी वीरमरणाला सामोरे जावे लागले या प्रकरणात युद्धाच्या सुरूवातीपासून ते शेवटपर्यंत जवळपास सर्व घटनांचा आढावा घेण्यात आलेलो आहे. त्याचबरोबर या युद्धात पाकिस्तानी लष्कर व

घुसखोरांकडून जप्त करण्यात आलेली शस्रास्त्रे व त्यांच्याकडून झालेल्या नुकसानीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

भारतीय जवानांनी केलेल्या अतूलनिय पराक्रमांचा आढावा त्यांना आलेल्या अडीअडचणी, प्रतिकुल परिस्थिती असतांनाही सिमेअंतर्गत कार्यवाही करून विजयश्री आपल्या पदरात पाडला याचा ठळक अभ्यास या प्रकरणात करण्यात आला आहे.

५) प्रकरण पाचवे 'निष्कर्ष व समारोप'

कारगिल युद्ध एक अभ्यास या अध्ययनातून या विषयाचे महत्त्व कळते. कारगिल युद्ध जागतिक दृष्टीकोनातून फार महत्त्वाचे आहे कारण या युद्धात भारताने सिमेलगत कार्यवाही करून जगाला दाखवून दिले की, भारत हा नेहमी शांततावादी राष्ट्र आहे. आक्रमक पावित्रा घेऊन दुसऱ्या देशाचे अस्तित्त्व नष्ट करणारानांही भारताची नेहमीचीच भूमिका ही मानवी विकास व कल्याणासाठीच राहिल.

भारताचे धोरण सुरूवातीपासूनच शांततावादी धोरण राहिलेले आहे आणि भारताने शांततावादी तत्त्वांना अनुसरूनच आपले धोरण विकसित केले पण वेळोवेळी बदलत्या क्षेत्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीनुसार भारताने आपल्या धोरणाचे पूर्नमुल्यांकन करून पाऊले उचलली. भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीप्रधान देश असल्याने भारताने स्विकारलेल्या शांततावादी व सहअस्तित्त्ववादी धोरणाचा प्रभाव आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर होत असतांना दिसतो. २१ व्या शतकातील उदयास येत असलेली एक विभागीय महासत्ता म्हणून भारताचे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील स्थान महत्त्वपूर्ण आहे.

१.१० समारोप :-

सारांशपणे, प्रस्तुत संशोधन विषयात भारत-पाकिस्तान संबंधातील कारगिल युद्ध यांचापरिणाम दोन्ही राष्ट्रांवर कसा झाला व आंतरराष्ट्रीय समुदायावर कोणता परिणाम झाला, त्याचबरोबर भारताच्या धोरणाचा प्रमुख उद्देश हा युद्धाला पूर्णतः विरोध असून जागतिक शांततेसाठी भारत नेहमीच प्रयत्नशिल राहिल. यासाठी भारताने सिमेंतर्गत कार्यवाही करून युद्ध नको या भूमिकेचे समर्थन केले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

भारत-पाकिस्तान संबंधांवरील ग्रंथ:

१) घौधरी ए.पी., 'युद्ध विज्ञान संरक्षण व सामरिकशास्त्र', डायमंड पब्लिकेशन्स, प्रथम आवृत्ती

२) देवळाणकर शैलेंद्र, 'भारतीय परराष्ट्र धोरणः सातत्य आणि स्थित्यंतर', प्रतिमा प्रकाश, पुणे, प्रथमावृत्ती मार्च २००७

३) दिक्षित जे.एन. 'भारतीय विदेश नीति', प्रभात प्रकाशन, दिल्ली, प्रथम संस्करण २००९,

४) देशपांडे दिवाकर, 'कारगिलच्या शौर्यकथा' आदित्य प्रकाशन मुंबई, प्रथमावृत्ती, जानेवारी २०००

५) दिवाण चंद्रशेखर,'भारताची विदेश नीति, विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, ऑक्टोबर

६) डोळे ना.य., 'आंतरराष्ट्रीय संबंध', विद्या बुक्स पब्लिसिंग, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, जून १९९८

३) द्द्धावी प्रभाकर, 'भारताचे परराष्ट्र धोरण' श्री विद्या प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती, २००६

८) दायमा ब्रिजमोहन, 'स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन', विद्याभारती प्रकाशन. लातूर

१) फडिया बी.एल., 'प्रतियोगिता साहित्य' प्रकाश साहित्य भवन पब्लिकेशन्स आग्रा

(०) गहलोत बी. सिंह, 'भारतीय विदेश नीति', अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली प्रथम संस्करण २००८

११) गुज्जर सूर्यकांत, स्पर्धा परीक्षा नोकरी संदर्भ स्टडी सर्कल, जानेवारी २००१

(२) गायकवाड शिवाजी, स्पर्धा परीक्षा नोकरी संदर्भ - स्टडी सर्कल, डिसेंबर २००३

(३) जाधव एस.जी., 'भारताचा इतिहास', संस्कृती पुस्तकालय, नांदेड, जून २००९

१४) जगमोहन, 'कश्मिर धुमसते बर्फ, अनुवाद मो.ग.तपस्वी, चिनार पब्लिकेशन

१५) तुकाराम जाधव, 'MPSC-राज्यसेवा मुख्य परीक्षा : सामान्य अध्यन भाग-१, प्रकाशक - द युनिक अकॅडमी, पुणे,

१६) कुलकर्णी बी. वाय. 'सेट/नेट मार्गदर्शन', विद्याभारती प्रकाशन, लातूर

१७) कणिक हेमन, 'कारगिल', प्रकाशक महाजन ब्रदर्स पुणे, प्रथमावृत्ती २००३.

१८) मोना राममूर्ति, 'भारत अमेरिका संबंध, ए.बी. ही पब्लिशर्स, दिल्ली, प्रथम संस्करण २०००,

१९) मोरे शेषराव, 'काश्मिर एक शापित नंदनवन, राजहंस प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती- २०

२०) मलिक व्ही. पी., 'कारगिल : एक अभूतपूर्व विजय', अनुवाद समीर परांजपे, राजपाल ॲण्ड सन्नर दिल्ली, २०००

२१) नाईकवाडे अशोक भा., 'भारताचे परराष्ट्र धोरण', प्रकाशक स्टडी सर्कल ग्रुप, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती,

२२) नहार संजय, 'उध्वस्त काश्मिर', प्रकाशन चीनार, प्रथमावृत्ती

२३) पाटकर ज्योतिर्लिंग गणपत, स्पर्धा परीक्षा नोकरी संदर्भ स्टडी सर्कल, नोव्हेंबर २००१

२४) पाटील बी.के., स्पर्धा परीक्षा नोकरी संदर्भ स्टडी सर्कल, २००१

२५) शेवडे सच्चिदानंद, 'काश्मिरनामा', नवचैतन्य प्रकाशन मुंबई, द्वितीय आवृत्ती

२६) 'Speech of Prime Minister: Lal Bahadur Shastri', June 1964, May 1965 (Delhi-1965)

२७) 'The Times of India', New Delhi Publications, 16 August, 1979

२८) वैद्य सुमन, कोठेकर शांता, 'स्वतंत्र भारताचा इतिहास', साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती

२१) वराडकर रघुनंदन ध., 'आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण', विद्याप्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती १९९१,

३०) स्पर्धा परीक्षा नोकरी संदर्भ स्टडी सर्कल, जुलै २००२

31) "India-Pakistan Relations: The Story of a Fractured Fraternity" - कृष्णा बोस
32) "The Great Divide: India and Pakistan" - एच. व्ही. हडसन
33) "India and Pakistan: Neighbours at Odds" - अविनाश पुरी
34) "Partition: The Long Shadow" - उर्वशी बुटालिया
35) "India-Pakistan: A Journey in Diplomacy" - तरुण बसू

36) "Midnight's Furies: The Deadly Legacy of India’s Partition" - निसिध हजारी
37) "The Making of India-Pakistan Conflict" - तुषार शहा
38) "South Asia’s Cold War: India, Pakistan and the Great Powers" - रवि रंजन
39) "The Origins of India’s Foreign Policy" - एम. एस. राजन
40) "Shadow over Kashmir: A Memoir" - रेखा चौधरी

कारगिल युद्धावरील ग्रंथ:

41. "Kargil: From Surprise to Victory" - जनरल व्ही. पी. मलिक
42. "Kashmir and Kargil: Crossborder Terrorism" - पी. सी. जोशी
43. "The Kargil War: Pakistan’s Fourth War for Kashmir" - प्रवीण सवंत
44. "Operation Vijay: Kargil War 1999" - अजय कुमार
45. "The Kargil Conundrum" - डॉ. सुधीर सोमन
46. "Kargil: Blood on the Snow" - नवीन कपूर
47. "Kargil 1999: The Impregnable Conqueror" - संजय पुरी
48. "Kargil: The Heights of Courage" - मोहन गर्ग
49. "The Truth about Kargil" - एस. के. गुलाटी
50. "Beyond the Line of Control: India-Pakistan Conflict" - पराग मिश्रा

काश्मीर प्रश्नावर आधारित ग्रंथ:

51. "The Kashmir Dispute: 1947-2012" - ए. जी. नूरानी
52. "Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace" - सुमित गांगुली
53. "Kashmir: The Vajpayee Years" - ए. एस. दुलत
54. "The Untold Story of Kashmir Conflict" - मनोज जोशी
55. "India, Pakistan and the Kashmir Dispute" - पी. एम. कुरेशी
56. "The Idea of India and the Kashmir Problem" - रमेश चंद्रा
57. "The Accession of Jammu and Kashmir" - बी. पी. भल्ला
58. "The Unfinished War: Kashmir 1947" - लाल बहादुर

भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर आधारित ग्रंथ:

59. "India's Foreign Policy: Retrospect and Prospect" - सुमित गांगुली
60. "Indian Foreign Policy: An Overview" - हरिश वर्मा
61. "Securing India: The Modi Way" - एन. एन. वोहरा
62. "Nonalignment to Alignment: India’s Changing Foreign Policy" - मोहन गुप्ता
63. "Strategic Encounters: India and Pakistan in South Asia" - प्रताप भानू मेहता
64. "India’s Strategic Concerns in the South Asian Region" - अनुराग सिंग
65. "India-Pakistan Diplomacy: Understanding the Role of Dialogue" - रविंद्र देशमुख

दहशतवाद आणि भारत-पाक संघर्षावरील ग्रंथ:

66. "Terrorism in South Asia: Impact on India-Pakistan Relations" - विवेक ठाकरे
67. "Crossborder Terrorism: A Critical Analysis" - जयराम राव
68. "The Politics of Terrorism in South Asia" - अरुण कुमार
69. "Dossier on Terror: Pakistan’s Role in Crossborder Aggression" - एस. डी. शर्मा
70. "Countering Terrorism in South Asia" - सुरेश नायर

द्विपक्षीय युद्धांवरील ग्रंथ:

71. "The Indo-Pak Wars: 1947-1971" - के. के. नाग
72. "Wars and Peace: India-Pakistan Conflicts" - विजय दीक्षित
73. "The 1965 India-Pakistan War: A Reappraisal" - एस. पी. शुक्ला
74. "Bangladesh Liberation War and Indo-Pak Relations" - अरविंद घोष

75. "India's Military Strategy: Lessons from Past Conflicts" - लेफ्टनंट जनरल राकेश सिंह

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील विश्लेषण:

76. "Global Politics and South Asia" - अरुण जोशी
77. "The Role of United Nations in India-Pakistan Relations" - एम. डी. त्रिवेदी
78. "South Asia: Challenges and Prospects" - राजीव मेहता
79. "The Cold War and South Asia: An International Perspective" - शंकर मेनन
80. "The Role of US in Indo-Pak Conflicts" - डेविड लुईस

मार्गदर्शक

डॉ. विठ्ठल दहिफळे
प्राध्यापक
पीपल्स महाविद्यालय नांदेड.

संशोधक

शोभा सुरज राठोड